

В.В. Шерстюк

ХРОНОЛОГІЯ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ СЕЛІТРОВАРІННЯ В ЛІВОБЕРЕЖНОМУ ПОДНІПРОВ'І

У дослідженні здійснюється спроба розробки періодизації розвитку селітроварного промислу на теренах Лівобережжя у XVII-XIX ст. на основі документальних та археологічних джерел. Виділяється кілька способів виробництва селітри, визначається основний час їх побутування.

Ключові слова: селітра, селітроваріння, майдан, завод, бург, Дніпровське Лівобережжя.

Упродовж майже 300-х років, у XVII-XIX ст., територія Дніпровського Лівобережжя відігравала одну з найголовніших ролей на теренах Східної Європи у галузі видобування головного компоненту пороху – селітри. Численні баталії тих буремних століть спонукали до пошуку нових сировинних баз та удосконалення способів виробництва цієї органічної сполуки. Селітроваріння, як одне з найголовніших стратегічних виробництв, завжди перебувало під пильним державним оком. У значній мірі активна колонізація малозалюднених просторів Лівобережного (а пізніше і Правобережного) Подніпров'я у XVII ст. – на поч. XVIII ст. має завдячувати у тому числі й наявності на цих теренах селітровмісної сировини.

Питаннями історії селітроваріння на теренах Дніпровського Лівобережжя в різні часи займалася чимала когорта науковців. На перших етапах (XIX – поч. XX ст.) вивчення цього питання, зазвичай, обмежувалося статистично-описовими роботами. Пізніше дослідження почали торкатися характеристики і визначення походження майданних комплексів [напр.: 2; 4; 20 та ін.] та історії селітроваріння, переважно, на широких територіальних просторах упродовж усього часу існування галузі [8; 9; 18, 267-284; 15 та ін.]. В останній час, зі збільшенням кількості віднайдених археологічних [5; 16; 17 і т.д.] та історичних джерел [напр.: 6, 359-362; 22; 25], часом їх поєднуючи [12; 19; 23 тощо], окремі дослідження починають стосуватися вивчення історії розвитку селітроваріння в окремих регіонах і в різні періоди. Ці напрацювання та численні накопичені історичні свідчення дають на сьогодні можливість здійснити спробу визначити особливості розвитку цієї промислової галузі на різних етапах.

В історії розвитку селітроварного промислу на Лівобережному Подніпров'ї можна виділити кілька етапів з переважанням в окремий час того чи іншого способу виробництва: «майданного» («курганного») і «городищенського»), «буртового» [24], територіального поширення селітроварних об'єктів тощо.

Перша половина XVII ст. Чітко задокументований початок розробки селітри в

Лівобережжі на землях Речі Посполитої припадає на 1613 р.: цим роком датовані дві скарги та судові справи захоплення Вишневецькими земель Проскур-Сушинських та Криників над Ворсклою, а також розкопування на селітру могили Скоробір [1, 182, 187]. Спір між Проскурами та Г.Вишневецькою за «зроблення могили Скоробора на селітру» згадується й 1622 р. [1, 623], але чи це свідчення продовження селітряної розробки, чи згадки попередніх «проступків» Вишневецьких – сказати важко.

Здогадно, першопочатки розробок могил на селітру на теренах польсько-литовського Лівобережжя можна віднести до дещо ранішого часу, адже наведені нами документальні свідчення відображають перипетії вже на східному прикордонні. Та й збереглися вони більшою мірою через те, що селітроварництво Вишневецькими здійснювалося на чужих землях, тоді як території, наприклад, того ж самого Посулля, вже з поч. XVII ст. перебували в майже монопольному їх володінні, а наявність певної кількості осад та багатьох курганів забезпечувало більш-менш безпечну можливість здійснення селітроварного промислу саме на цих теренах.

Вже 1620 р. була створена окрема «держжава», що включала території з селітряними промислами. Потенційними місцями для промислу називалися «поля дикі Білгородські, Очаківські, Путивльські, ... біля Муравських шляхів і поблизу річок Псла, Ворскли і Орелі...». Території, де «на городищах і могилах» на поч. 1620-х рр. вже існували селітроварні майдани, окреслені іншими документами. Так, кн. К.К. Вишневецький, користуючись тим, що в його земельному документальному наданні було відсутнє уточнення про належність цих об'єктів виключно до державної юрисдикції, захоплює «салетри біля рр. Хорола, Псла, Груні Великої [прав. прит. Псла, в м. Гадяч], Груні Черкаської [лів. прит. р. Псел], Груні Ташанської і Груні Сухої [притоки р. Груні Черкаської], і теж біля городища Більського, і біля рр. Ворскли, Орелі, Мерчика, Орчика, Говтви і Сули і по іншим диковинкам» [13, 71].

Після цього, незважаючи на рішення суду, магнат повернув до селітряної адміністрації Обалковського лише найбільші міста Яблонів [Яблуневе] і Миргород. Певно, значна кількість «салетр» залишилися в руках Вишневецьких, де, безперечно, продовжувалося виробництво. Те, що частково воно мало незаконний характер, як здається, і спричинило бідність згадок про селітряне виробництво того часу.

Чи не більше повідомлень про селітряне виробництво ми маємо з прикордонно-«буферних» територій по Ворсклі та за нею – на Орелі, Мерлі, дуже часто – на нейтральних чи московських землях, де селітроварництво розвивалося на рівні з

«тиловими» територіями Речі Посполитої [18, 267-269; 22, 149-150].

У цей же час активізується селітроварне виробництво в межах території, що належала до складу Путивльського повіту Московської держави [18, 267-268; 22], хоча його темпи і масштаби на цих землях були значно меншими у порівнянні з польсько-литовськими володіннями [12, 118-119], та й здійснювалися часто і значною мірою напівлегальними силами самих литвинів. Можливо, найдавніша згадка з Путивльських територій свідчить про виварювання селітри з культурних нашарувань Новгород-Сіверського ще в середині XVI ст. [6, 359-360] способом, що був характерним явищем для Московії тих часів. Можливо, залучення до сировинної бази московських варниць і курганів відбулося під впливом та по зразку «литовських» майстрів. Але це поодинокий випадок, й інших згадок про селітроваріння в Лівобережжі у XVI ст. ми не маємо.

Безперечно, в цей час існував лише «майданний» спосіб добування селітри, на Лівобережжі у більшій мірі – «курганний», у значно невеликій кількості – «городищенський». Як здається, саме до часу першої половини XVII ст. відноситься досить значна частина решток селітроварного виробництва у вигляді курганів-майданів. Особливо тих, які мали просту форму з незначними обсягами виробництв (як то невеликими і нечисленними вусами). Самі майдани, говорячи сучасною мовою, були виробництвами з джерелом підвищеного ризику. Дим, який супроводжував випарювання селітри, міг привабити кочівників. Постійні загрози змушували часто змінювати місця селітряного виробництва.

Друга половина XVII ст. Цей період позначається збільшенням кількості селітряних варниць на Лівобережжі. Але проблема в тому, що в цей час кількість згадок про селітроварні промисли не така й велика. Причиною цього є, здається, те, що колишні прикордонні землі Московії перестають бути такими, а тому постійний інтерес до їх охорони, а отже – і висвітлення в документах дещо спадає. По-друге, дещо затухають військові протистояння.

Певно, в цей час також існує лише «майданний» спосіб виробництва, але з деякими особливостями. У зв'язку з порівняним військовим затишшям до селітроварного виробництва починають активно включатися колишні прикордонні землі Гетьманщини: Поорілля, Присамар'я, а також Правобережне Придніпров'я. У документах та універсалах часів правління І. Самойловича та І. Мазепи найчастіше згадуються селітряні майдани саме на цих степових просторах, тоді як інформація про селітряне виробництво в глибині Гетьманщини не така багата. Чи це реальне відображення справ, чи просто в історичних джерелах фігурують найбільш «проблемні» прикордонні варниці – сказати поки-що складно.

Для цього часу чітко зафіксований розподіл етапів виробництва одного селітроварного комплексу. Так, на місці селітряного стану в ур. Поле 2-ї бригади (друга пол. XVII ст.) на Більському городищі [19] було виявлено кілька промислових та господарських об'єктів, споруджених для виварювання луку та висушування готової продукції. А от ні об'єктів, ні слідів «вилужування» селітровмісної землі тут не простежено. Та й найближчий потенційний об'єкт, з якого можливо було видобувати селітру, – Західне Більське городище, – знаходилося трохи поодаль. Можливо, такого ж зразка були згадані 1677 р. «майдани Полтавський і Сорочинський» [26, 46].

Таким чином, принаймні для другої половини XVII ст., можна стверджувати про територіальну етапність у технологічному процесі виготовлення селітри: вилужування селітровмісного ґрунту могло проводитися на місці, а лужна вода вже підвозилася на місця стаціонарних варниць. У більш-менш мирні часи місця для виварення селітри могли розміщуватися і поодаль від ресурсних об'єктів, та й використовувалися досить тривалий час (як приклад, – два етапи того ж селітряного стану в ур. Поле 2-ї бригади) [19, 37-39]. Можливо, й більше того – скоріше за все, цей метод застосовувався ще і в першій половині XVII ст., що може пояснити велику кількість суглинкових (вилужених) вусів курганів біля курганів-майданів та порівняно незначну кількість відомих поряд решток печей.

Перша половина XVIII ст. Цей період характеризується поступовим переходом від класичного, але значною мірою анархічного та застарілого, «майданного курганного» способу виробництва до перших спроб застосування «буртового», з первинними ознаками налагодженого промислового виробництва. Як здається, цей процес тривав з 1710-х по 1740-ті рр.

З одного документу 1752 р. дізнаємося про кілька цікавих фактів. У Правобережжі між містечками Крилов та Кременчук у Апостолів було два селітряних майдани. Перший з них мав 8 казанів і церкву. Сировина бралася з курганів за 6-7 верст від самого майдану. З документу можна зробити висновок про те, що, можливо, до майдану возилася не сама земля, а луговий розчин. Тобто, виробництво мало кілька етапів: первинний з промивання могильної землі проводився поблизу окремого кургану, а наступний етап – випарювання, – вже на самому майдані.

Де знаходився другий майдан – невідомо, джерело документу лише повідомляло про те, що Апостол [чи його люди] вже обрали кілька курганів на південь від Кременчука. Деякі з них вони вже відкрили, але з наступом Полтавської баталії «ці могили без роблення селітри залишилися» [14, 198].

Відносно часу існування другого майдану, тут все зрозуміло – «до Полтавської баталії» (1708-

1709 рр.). Щодо першого, то тут використано лише характеристику «був», коли точно – невідомо, але скоріше за все вони існували та припинили свою діяльність одночасно. Цікавими виглядають і деякі риси «пізніх» майданів. Хоч і знаходилися вони у Правобережному Подніпров'ї, але започатковувалися вихідцями з Лівобережжя, а отже були в значній мірі тотожними. Наочно помітне укрупнення виробництва (8! казанів), облаштування його на зразок своєрідного маленького населеного пункту (з церквою!), а також розподіл виробничих етапів, що фіксувалося і в попередній час.

Певно, «майданне курганне» виробництво селітри тривало аж до 1740-х рр. Так, на основі зібраних О.Л. Щербанем даних відносно селітряних заводів членів Опішнянської селітряної компанії у проміжку між 1713-1744 рр. бачимо розміщення виробництв у таких місцях, як «... у Двінському степу в урочищі біля Жовтого кургану», «над річкою Ушивною», «на Самарі й за Орїллю» [25, 40-41] тощо. Здається, тут йде мова саме про майданне курганне виробництво на малозалюднених степових просторах. У цей час подібні прив'язки селітряних майданів потроху поступаються місцем заводам «в» або «біля» того чи іншого населеного пункту. У них вбачаються (в більшій мірі) виробництва з використанням вже «буртового» способу.

Певно, російсько-шведська війна, а особливо кампанія 1708-1709 рр. була причиною значного зменшення кількості варниць на теренах Лівобережжя. Різкому збільшенню кількості заводів з виробництва селітри сприяла низка указів Петра I 1711-1719 рр., що спонукала до розвитку селітроварень, у т.ч. приватних. Окрім того, саме в цей час з Європи було запрошено цілу когорту вчених (зокрема, з Нідерландів), які й привезли з собою технології «буртового» селітряного виробництва [9, 39-40, 55-56, 69-70, 236-237; 15, 14].

Одна із перших згадок про «бурти» на селітроварному заводі відноситься до поч. 1720-х рр. (м-ко Веприк) [7, 489-490], хоча, можливо, перші селітряні заводи з використанням «буртового» способу з'явилися ще в 1710-х рр. [18, 271-272].

Отже, в цей час змінюється сировинна переорієнтація селітроварників, результатом чого стає зменшення загальної кількості таких промислових об'єктів. Так, на зміну дрібним, але багаточисленним «курганним» варницям приходять менш кількісні, але значно потужніші й укрупнені заводи з «буртовим» виробництвом. Скоріше за все у зазначений перехідний період (як і в другій половині XVIII ст.) «буртовий» спосіб селітряного виробництва у значній мірі використовував ту ж саму сировину, що й «городищенський».

Друга половина XVIII. Цей період – час активного піднесення селітроварної справи за масштабами та об'ємами виробництва. Селітроварні

починають з'являтися в інших місцях та у досить значній кількості. Безперечно, ресурсною базою цих новостворених об'єктів є інша сировинна від тієї, яка використовувалася у «майданному курганному». Так, у другій половині XVIII ст. панівним способом видобування селітри є «буртовий». Розміщення більшості селітряних заводів того часу в межах чи на околиці міст та містечок дає підстави припускати, що основною сировиною тепер виступають культурні нашарування, сміття, перегній тощо з самих населених пунктів. Така локалізація забезпечувала постійний приплив дешевої сировини. Абсолютна більшість селітряних заводів 1750-1780-х рр. Опішнянської компанії теж тяжіла до великих (сотенних) і старих містечок Лівобережжя (Переяслав, Березань, Вереміївка, Кропивна, Остап'є, Зіньків і т.д. [25, 41-44], що, безумовно, пов'язано з наявністю тут сировини.

Не змінюється ситуація і в останні десятиліття XVIII ст. [11, 47, 52, 56, 61, 72 і далі]. Цікаво, що при описах місця розташування селітряних заводів другої половини XVIII ст. досить часто використовуються прив'язки у формі «в» такому-то населеному пункті (на противагу «біля»), що свідчить про їх розташування і в межах містечок, тобто у безпосередній близькості до сировини (напр., завод 1780-х рр. у Сенчі) [21, 584].

З середини XVIII ст. селітроварні виникали вже навіть там, де раніше «майданних» варниць не було взагалі. Так, на широкій смузі надзаплавних терас лівобережної частини Дніпра та його приток, селітроварних майданних (читай – майданно-курганних) пам'яток відомі виключні одиниці. Пов'язано це, скоріш за все, з особливістю ґрунту цієї ландшафтної зони. А з середини XVIII ст. заводи з'являються поблизу таких містечок, як Кременчук, Потоки, Келеберда, Омельник тощо. Так, показовим у цьому відношенні може бути завод «безпосередньо на околиці» м. Кременчук [3, 273], біля чи в містечках Омельник, Келеберда, Потоки [11, 61] і т.д. Не виключено, що в окремих випадках селітроносна земля в ці часи могла долучатися до виробництва і без додаткової часової витримки.

У другій половині – наприкінці XVIII ст. до сировинної бази селітроваріння включаються й фортечні містечкові вали. До цього часу в населених пунктах Лівобережжя вони виконували важливі оборонні функції. А після включення до складу Російської імперії значних територій, відлучених у Туреччини в Південній Україні, вони поступово втрачають свої функції. Держава навіть була зацікавлена у їх нівелюванні для розширення площ забудови міст і містечок, чим і скористалися селітроварники.

Факти розорення («виварення» та «вироблення») валів на селітру добре простежуються в документах кін. XVIII ст. «Давні бурти і міський вал» як сировину використовували на заснованому в 1780 р.

заводі у містечку В. Сорочинці [10, 75]. У 1774 р. вали як сировина зафіксовані в Говтві [25, 36], а на кін. XVIII ст. вал Новгород-Сіверського взагалі вже був виварений [11, 110].

Перша половина XIX ст. Останні роки XVIII – перша половина XIX ст. – час активного науково-хімічного вивчення питань удосконалення процесу видобування та очищення селітри, хоча в житті ці прогресивні ідеї вводилися дуже тривалий час і «зі скрипом». Ще на сер. XIX ст. вчені скаржилися, що незважаючи на велику кількість нових методів буртового виробництва, власники заводів використовують звичні застарілі.

У цей час також спостерігається поступове переміщення селітроварних заводів з околиць та території містечок до дрібних населених пунктів. Про це свідчать нам тогочасні карти (рекогносцировки сер. XIX ст.): усі існуючі на той час об'єкти знаходилися поблизу штучно створеного ставка за межами порівняно невеликих чи середніх розмірів населених пунктів.

Друга половина XIX ст. У цей період відбувається поступове затухання виробництва селітри на місцевій сировині. Останнім часом невеликого зросту об'ємів видобування був період Кримської війни. Із 88 заводів у 1861 г. їх кількість зменшилася до 32 у 1871 р. [9, 171-172], а в 1860-х рр. більшість селітроварень Зіньківського повіту простоювали без виробництва. Причина цього була в економічній нерентабельності: виявилось, що затрати на транспортування безмитної натрової селітри з Чилі та подальше її «переформатування» в калієву значно менші, ніж ті, які витрачалися на виробництво своєї чи її закупку в приватних заводчиків. І навіть політика державної підтримки місцевого селітроваріння наприкінці XIX ст. не врятувала від закриття усіх заводів [9, 172]. У 1894 р. ще значиться 18 селітряних заводів, з них 13 – у межах Полтавської губернії [8, 174, 175]. Остаточно оформило затухання місцевого селітроваріння відкриття хімічного способу добування селітри на поч. XX ст.

Таким чином, упродовж своєї майже 300-ї історії селітроварний промисел на теренах Лівобережжя з розвитком знань та під впливом інших чинників еволюціонував, змінюючи ресурсну спрямованість, способи видобування цієї сполуки, місць розміщення заводів і т.д. На кожному з виділених етапів існували свої особливості виробництва селітри, а також у різні часи різні території були охоплені цією галуззю господарства. Виявивши певні закономірності у розвитку селітроварних комплексів XVII – XIX ст., можна більш точно здійснювати датування окремих об'єктів, що мають сліди діяльності селітроварів.

Посилання

1. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom 10: Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijów-Braclaw

/ Dział II-gl opisane przez A.Jablonovskiego // Źródła dziejowe. – Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – Т. XXI. – 654, 2, 8, LI s.

2. Андрієнко В.П. Майдани і майдановидні споруди України / В.П. Андрієнко // Вісник Харківського університету. – Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1971. – № 62. – Історія : вип. 5. – С. 65-76.

3. Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. Вид. 2. / Дмитро Вирський. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 681 с.

4. Городов В.А. Майданы / В.А. Городов // Древности: Труды МАО. – М.: изд. МАО, 1904. – Т. XX. – Вып. II. – С. 29-39.

5. Каравайко Д.В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Каравайко Д.В., Скорый С.А., Приймак В.В. – Полтава: Полтавський літератор, 2008. – 76 с.

6. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / Петро Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.

7. Лазаревский А. Люди старой Малороссии. 2. Милорадовичи / Ал. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – Т. I. – № 3. Март. – С. 479-498.

8. Лукьянов П.М. История химических промыслов и химической промышленности России до кон. XIX в.: в 6 т. / П.М. Лукьянов. – М. – Л.: Изд. АН СССР, 1948-1961. – Т. I. – 1948. – 731 с.

9. Лукьянов П.М. Краткая история химической промышленности СССР. От возникновения химической промышленности в России до наших дней / П.М. Лукьянов. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 464 с.

10. Описи Київського намісництва 70-80-хх рр. XVII ст.: описово-статистичні джерела. – К.: Наукова думка, 1989. – 392 с.

11. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.: описово-статистичні джерела / упор., передмова Ананьєва Т.Б. – К.: Наукова думка, 1997. – 322 с.

12. Осадчий Є.М. Селітроваріння на території Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. / Є.М. Осадчий // Праці Центру пам'яткознавства. Збірник наукових праць / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2011. – Вип. 20. – С. 116-125.

13. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы / Л.В. Падалка. – Издание ПУАК. – Полтава: тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. – 239 с.

14. Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття / Пивовар А.В. – К.: Академперіодика, 2003 р. – 336 с.

15. Пономарев А.М. Промышленность России в XVIII веке: к вопросу о генезисе капитализма / А.М. Пономарев. – Ярославль: Ярославский гос. ун-т, 1980. – 96 с.

16. Приймак В.В. Табір селітроварів на території Більського городища / В.В. Приймак, В.М. Приймак, Є.М. Осадчий та ін. // АЛЛУ. – 2007. – № 1-2 (21-22). – С. 88-91.

17. Сапегін С. Майдани і майданоподібні споруди Полтавщини / Сергій Сапегін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей / НДЦ «Часи козацькі», УТОПІК, Центр пам'яткознавства НАН України та ін. / ред. кол.: Телегін Д.Я., відп. ред., Титова О.М., заст. відп. ред. та ін. – К.: 2003. – Вип. 12. – С. 10-16 (Серія: «Бібліотечка «Часи козацькі»).

18. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. / А.Г. Слюсарский. – Х.: Харьков. книжное изд-во, 1964. – 458 с.

19. Супруненко О.Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовков Ю.О. – К.: ПП Вид-во «Друкарня «Гротеск», 2010. – 96 с.

20. Федоровський О. Майдани Харківщини та майданові теорії / Олександр Федоровський // Записки ВУАК. – К.: вид. ВУАК, 1931. – Т. I. – С. 61-90.

21. Шафонский А. Черниговского наместничества

топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено / Сочиненное Афанасием Шафонским. В Чернигове, 1786 года / Издал М. Судиенко. – К.: в Университ. тип., 1851. – 672, XXII с.

22. Шерстюк В. В. Деякі аспекти селітроварного промислу московсько-польського порубіжжя в першій половині – середині XVII ст. / В. В. Шерстюк // Сівєрщина в історії України. — 2011. – Вип. 4. – С. 149 – 152.

23. Шерстюк В. Сировинна база селітроваріння XVI-XVII ст. Східної Європи / В'ячеслав Шерстюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей у 2-х частинах / НДЦ «Часи козацькі, УТОПІК, Центр пам'ятокзнавства НАН України та ін. / ред. кол.: Титова О.М., гол. ред., Біляєва С.О., Виноградська Л.І. та ін. – К.: ТОВ НВП «Ферокол», 2012. – Вип. 21. – Ч. I. – С. 47-53 (Серія: «Бібліотечка «Часи козацькі»).

24. Шерстюк В. Характеристика способів видобування селітри у XVII-XIX ст. на теренах України // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 22. – У друці.

25. Щербань А. Історія селітроваріння в Опішному / Анатолій Щербань // Київська старовина. – 2009. – № 5-6. – С. 20-47.

26. Яремченко В. Професії та ремісничі спеціальності населення Полтавського полку у середині XVII століття (за писемними джерелами) / Віталій Яремченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей у 2-х частинах / НДЦ «Часи козацькі, УТОПІК, Центр пам'ятокзнавства НАН України та ін. / ред. кол.: Титова О.М., гол. ред., Біляєва С.О., Виноградська Л.І. та ін. — К.: ТОВ НВП «Ферокол», 2012. – Вип. 21. – Ч. II. – С. 36-50 (Серія: «Бібліотечка «Часи козацькі»).

Шерстюк В.В. Хронология и этапы развития селитроварения в Левобережном Поднепровье

В исследовании предпринимается попытка разработки периодизации развития селитроварного промысла на территории Левобережья в XVII-XIX вв. на основе документальных и археологических источников. Выделяется несколько способов производства селитры, определяется основное время и территория их использования.

Ключевые слова: селитра, селитроварение, селитряный майдан, селитряный завод, бурт, Днепровское Левобережье, новое время.

Sherstiuk V.V. Chronology and stages of development saltpeter production in the Left Bank Dnieper

The study seeks to develop periodization of saltpeter production in the Left Bank Dnieper in the XVII - XIX centuries on the basis of documentary and archaeological sources. determined several ways to produce saltpeter, and the time and the area of their distribution.

Key words: saltpeter, saltpeter production, saltpeter maidan, selitryany plant, shoulder, Left Bank Dnieper, New Age.

02.04.2013 р.

УДК 94(477.51) «16/19»:621.223.5

М.М. Хармак

ДО ІСТОРІЇ ВОДЯНИХ МЛИНІВ У БАТУРИНІ

У статті на основі ґрунтовних досліджень, опрацювання масиву джерел розглядається розвиток млинарського промислу на Посеймії. Автор намагається розкрити економічну структуру млинарського промислу Батурина і відтворити первинний історичний вигляд водяних млинів.

Ключові слова : водяний млин, Батурин, млинарський комплекс, гребля.

Тема млинарства в історичній науці залишається предметом дослідження для низки істориків та етнологів минулих століть і сьогодення. Вона висвітлюється у працях відомих науковців О. Компан «Міста України в другій половині XVII століття» та А. Будзан «Господарсько-промислові виробництва», етнологів В. Горленка та І. Бойка «Народна землеробська техніка українців». У 90-х роках XX ст. та на початку XXI ст. з'явилося кілька історичних та джерелознавчих розвідок М. Страшінця про українське млинарство у XVI-XVII ст. на українських землях. Серед праць сучасних істориків, які цікавляться дослідженням млинарства, є розвідки В. Масненка, В. Недяка, В. Мельниченка та ін.

У даній роботі автор намагається розкрити економічну структуру млинарського комплексу Батурина та відтворити його первісний вигляд.

Хліб називають основою життя. Про нього також кажуть, що Він «усьому голова». Справді, з давніх-давен хліб належав до основних харчових продуктів. А головний його складник – борошно, яке отримують розмелюванням зерна. Здавна зерно на муку мололи на зернотерках. Незрівнянно досконалішими й продуктивнішими за цей ручний пристрій були водяні млини, що поширилися на українських землях і, зокрема, на Лівобережжі, у середині XVI – на початку XVII ст. [1, 104].

Для України характерні два типи водяних млинів – стаціонарні (гребляні) і наплавні. Наплавні млини базувалися лише на великих річках, зокрема і на швидкоплинному Сеймі [2, 73]. Основою, на яку встановлювали саму конструкцію наплавного млина, були великі човни – баржі. Для стаціонарного млина вибирали таке місце, де на річці можна було зробити греблю й подавати воду до колеса-привода, закріпленого на горизонтально встановленому валу. Коли колесо оберталося, відповідно оберталося й вал, який через систему передач пускав у рух пристрій розмелювання зерна. Стаціонарні водяні млини, залежно від системи привода, тобто подачі води до колеса, поділялися на пристрої з верхнім і нижнім боєм. У млинах з нижнім боєм, що називалися підсубійними, підсубійниками, підслідниками, колесо-привод оберталося під тиском течії, а в млинах з верхнім боєм (коречних, корчаках) приводилося в рух водою, що жо-